

Адабиётлар

1. Исмаилов Ю., Каримов Ш.К. Nemischa – o‘zbekcha, o‘zbekcha – nemischa lug‘at. – Toshkent: „Akademnashr“, 2017.
2. Левковская К.А. Лексикология немецкого языка. – Москва: 1956.
3. “Vitamin de” Journal für junge Deutschlerner, N 77, 2018.
4. Ilse Sander und andere. DaF kompakt A1-B1. Ernst Klett Sprachen. Stuttgart. 2015.
5. <https://blog.pasch-net.de/pasch-global/archives/Alles-Denglisch/> 2017.
6. Vladimir Simović, <https://www.vladimir-simovic.de/Gesellschaft/Englische-Wörter,die-nur-Deutsche-kennen>, 2018.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ҳозирги замон немис тили оғзаки ва ёзма нутқида инглизча сўзларнинг қўлланилиши масалалари қараб чиқилган. Шунингдек, инглиз тилидан кириб келган сўзларнинг луғатда берилиши ва баъзи сўзларнинг маъноси ўзгариб, немис тилида қўлланилганлигига алоҳида эътибор бериш зарурлиги ҳақида сўз юритилган. Мақолада “Denglisch” деб ном олган аралашма гаплар масаласи алоҳида ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование английских слов в немецком языке в настоящее время и проблемы, возникающие с этим. С этой целью были изучены и проанализированы статьи, посвященные этой проблеме из интернет - источников на русском, немецком, а также английском языках. Были представлены конкретные примеры использования английских слов в современных журналах. Особое внимание в статье уделяется понятию “Denglisch”.

SUMMARY

The article discusses the use of English words in German and the problems that arise in connection with this issue. For this purpose, articles devoted to this problem from Internet sources in Russian, German, and also English were studied and analyzed. Concrete examples of the use of English words in modern magazines were presented. Particular attention is paid to the concept of “Denglisch”.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҒЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕГИ АРАБЛЫҚ ШЫҒЫСҚА ИЙЕ АНТРОПОНИМЛЕР

З.Ж.Даниярова - докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, тил, нутқ маданияти, антропоним, арабча исмлар, тарихий-этнографик, лексик-семантик.

Ключевые слова: фольклор, язык, культура речи, антропоним, арабские имена, историко-этнографический, лексико-семантический.

Key words: folklore, language, culture of speech, antroponym, historical-ethnographic, arabic names, lexical semantical.

Тил илимининг үлкен тарауы болған сөзлик курамның изертлеуді талап ететұғын темалары, үйрениліуі тийис машқалалары көп. Сөзлик курамның ишіндегі шығыу төркини, тураклылығы жағынан ең ески қатлам есапланатуғын антропонимлер сөзлиги хәр тәреппе изертлеуге турарлық актуал темалардың бири. Өз тилинің ең бай, ең қымбатлы ғезийнеси болған сөзлик курамына канша тереңирек үңилген сайын хәр бир халық өзлигин және де тереңирек, айқынырақ таныйды. Профессор Е.Бердимуратов атап өткеніндей: «Қарақалпақ халқының пүткіл тарийхый өмири, күн көриси, ақыл-ойы, психологиясы, рухый дүньясы, интеллектуаллық раўажлануы жағдайлары, пүткіл турмысы барлығы сәуелелениуін тапқан». Тил илиминде хәзирги күнге шекем илимпазлар тәрепинен меншикли адам атлары хәм олардың мәнилері, қойылуы себеплері, морфологиялық, тарийхый-этнографиялық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлерине арналған бир қанша мийнетлер баспадан жәрияланды. Олардан қазақ тилинде Жанузақовтың [1], өзбек тилинде Э.Бегматовтың [2], башқурт тилинде Т.Қусимованың [3], әзербайжан тилинде З. Садықовтың [4], татар тилинде Г.Галиуллина [5], хинд-европа тиллериндегі меншикли адам атлары В.А.Суперанская [6] хәм қарақалпақ тилинде О.Сайымбетовлар [7] тәрепинен орынланған жумыслар меншикли адам атларын үйрениуде бахалы дереклерден есапланады. Қарақалпақ халық ағызеки дөретпелери тили лексикасында ушырасатуғын меншикли адам атлары шығысы жағынан хәр қыйлы тиллик қатламларға ийе. Бул мәселе бойынша да мақалалар жәрияланды. Ж.Шамшетов арнаулы мақаласында қарақалпақша адам атларының курамындағы шығысы араблық қатламлардың қолланылуы, курылыс өзгешеликлері хәм олардың фонетикалық өзгешеликлерине тоқтаған [8]. О.Юсупов өзиниң мақаласында «Алпамыс», «Байбөри», «Әшим» антропонимлериниң этимологиясын ашып, бир неше тужырымлы дәлилдер менен тарийхый жақтан сыпатлама берген [9]. Г.Садыкова Қоблан дәстаны тилинде айырым антропонимлердиң қолланылуы бойынша өзиниң пикирлерин билдирген [10]. Ш.Құнназарова өз мақаласында халық ертеклериндегі

айырым араблық шығысқа ийе антропонимлерге тоқтаған [11]. Демек, биз жоқарыда көрип өткен монографиялар хәм мақалалар айырым антропонимлерди лингвистикалық жақтан изертлеуге арналған. Бирақ бул изертлеулер жеткиликли емес.

Араблар Орта Азия хәм Қазақстан аймақларын VIII әсирде жаулап алды хәм усы аймақларда ислам диниң ең жайыуына, араб мәдениатының илиминиң кең түрде тарала баслауына себепши болды. Соның нәтийжесинде арабша бир неше сөзлер хәм адам атлары жүзеге келе баслады [7:19]. Проф. Е.Бердимуратов қарақалпақ тилинің сөзлик курамындағы арабша сөзлерди араблар менен тиккелей сөйлесиу арқалы емес, ал қонсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ тиккелей диний китаптар арқалы, классик әдебият арқалы ағызеки хәм жазба түрде келип кирген деп есаплайды [12]. Б.А.Старостин «Арабша адам атлары түркий тиллерине, соның ишінде, Орта Азия тиллерине, тийкарынан парсылардың тәсири арқалы таралды», -деп көрсетеди [13].

Қарақалпақ тилиндегі антропонимлердиң курамында «Әбди» сөзи жийи қолланылады. Бирақ бул сөздиң «Қул» деген мәнини аңлататуғынын көпшилик билмейди. «Әбди» сөзи қудайдың лақап атларына қосылып айтылады. Қудайдың лақаптарына «Әбди» сөзиниң қосылуынан болған адамлардың атлары улыуға «қудайдың қулы» деген мағананы билдиреди [7]. Мусылман теологлары барлық жақсы сыпатлама қудайға тийисли, оның 99 ы ең баслы лақап аты. Бул лақап атлары қудайдың сапасын, қәсийетин, көп тәрепли искерликлерин аңлатады. Бул лақап атлар ең жақсы атлар деп түсиндириледі. Қарақалпақ фольклорында «Әбди» сөзи менен қосылып келетуғын Қудайдың лақап атлары төмендегилер

Жанында бар **Әбдираман** мәхремлер,

Алты мың ләшкерий, он жети сәрдар, («Қырық қыз», 9-т, 170-б).

Әйдем өткен заманда, кенегес деген рууда, қарақалпақ халқында, тоғыз түлик мал баққан, байлықтан аты әлемге шыққан, аш-арықтың кеулин тапқан, талабы алдына шапқан, сақыйлықтан аты шыққан **Әбдикерим** бай деген бай бар екен (Мәспатша, 10-т, 177-б).

Канъан журтының **Әбдимәлик** деген патшасы бар еді. Оның бір ұлы бар еді, атыны Мискин Шерип деп ат берер еді (“Шахы Мутлак”, 53-т, 369-б).

Бурын түркий халықлары сыйыныушы күш сыпатында «тәңир» сөзин қолланып келген болса, енді арабша «алла» хәм парсыша «қудай» сөзлерин тәңирдің синоними ретинде қабыл етті. Бул синоним сөзлер қарақалпақ антропонимлериниң қурамында хәр қыйлы вариантларда ушырасады.

Аллабай ағам аңғал емес,

Аңғарбай ағам аңғалсақлау, (“Жаңылтпашлар”, 98-т, 449-б).

Оннан соң суў Мамыйға қарап ағып турған жыллары хан **Аллақұл** деген екен (“Аңызлар”, 79-т, 148-б).

Көп адамлардың ишинде жасы он алты-он жети жаслар шамасында бір жигит жұмыс ислеўге ырза болады. Бул жигиттиң аты **Алламурат** деген еді (“Қыялы ертеклер”, 67-т, 27-б).

Аманлық сарасып болғаннан кейін **Алланхор** Турымға өзиниң ким екенин таныстырышты (“Шешенлик сөзлер”, 82-т, 304-б).

Сеннен **Аллаш** менің сондай тилегим,

Екеўмиз жорамыз, ал «Ақ билегим» (“Өтеш батыр”, 62-т, 343-б).

Көрип өткенимиздей, «алла» сөзи дәслепки қатарда келгенде, көбинесе, арабша мәніси белгили болған сөзлер менен дизбеклеседи.

Бурынғы ерте заманларда қарақалпақлардың тийрелерге бөлинип атырған уақты екен. Соның бір шақапшасы ашамайлы руўынан **Қудайназар**, Байназар деген екі адам өмир сүрген екен (“Батырлық ертеклер”, 69-т, 219-б).

Құл **Қудияр** қудам еді,

Қудамды мен қудаландыра ал (“Жаңылтпашлар”, 98-т, 437-б).

Қудияр антропоними Э.Бегматовтың көрсетиўинше парсы сөзи болып «алла яр болатуғын, қоллайтуғын бала» деген мағананы билдиреди.

Сондай-ақ, О.Сайымбетов мийнетинде «молла» сөзи арабша адам атларының қурамында тек сөз басында гезлеседи [7:23] деп келтирилген, ал фольклорлық шығармаларда болса сөздің ақырында да гезлеседи. Мәселен:

Әне, бай ойланып, Кәэбаға өзи, ҳаялы хәм баласы үшеуи баратуғын, ал, қызын үйинде қалдырып, сыртынан қулпырып, гилтин **Қарамоллаға** тапсырып кететуғын болышты (“Турмыслық ертеклер”, 70-т, 326-б).

Жоқарыда айтып өткенимиздей-ақ, қарақалпақ тили, парсы, соң араб тилиниң интенсив рәуиште тәсир жасауының есабынан өзине көп ғана араб, парсы хәм олар арқалы басқа да сөзлерди сиңирип алды [14]. Сонлықтан, биз сөз етип атырған қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелериниң тилинде де бундай элементлер көптеп ушырасады. Қарақалпақ фольклорындағы араблық шығысқа ийе меншикли адам атларын хәзирги қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы өнимлиликке, қолланылыуы өрисине қарай екі топарға бөлип үйрениўимизге болады.

1. Қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилинде өнимли қолланылып жүрген араб сөзлеринен жасалған адам атлары.

Булар сөзлик қурамның тийкарын қурайтуғын түпкиликли сөзлер дәрежесине көтерилген лексикалық бирликлер болып есапланады. Оларға төмендегилер киреди:

Қурбанбек «ата разы, алла разы» деп тәуекел қылып, тулпарын ойнатып шыққан мәхәлинде «хақ дөреген жигитке сени **Ақылжан** мяссар қылдым» деген бир дауыс қулағыма пайда болды, сол себеп пенен Қурбанбек маған нәсип болды, -деп атасына

қарап күле шырай менен сәлем берди (“Қурбанбек”, 22-т, 389-б).

Сонда турып **Алым** кәрўан сөйледі (қырық қыз, 9-т, 164-б).

Қожа Мәңли келди, сәрдар **Аманым**,
Қожа келсе кетер башта думаным, (“Дәулетярбек”, 19-т, 296-б).

Сол аўылда **Камал** шайтан дегенниң үйине түсип, сол арқалы қызды алдырып сөйлеседи (“Аңызлар”, 79-т, 138-б).

Урланды **Мураттың** алажақ қызы (“Өтеш батыр”, 62-т, 340-б).

Нәдир султан деген бар еді, оның бир сулыу қызы бар еді. Оны Ахметбеке пәтия қылып қойды, соннан соң Юсипбек Әлех Хожа Ийшанға,

Ахметбек Шайхы **Шарап** ийшанға қол берди (38-т, “Юсип-Ахмет”, 295-б).

Бул атлар усы халында да, жеке турып та ямаса қандай да бир антропо-компонентлердің қосылыуы арқалы да меншикли адам атлары ретинде қолланылады. Олар, адамларда, ерлерге байланысшы-бай,-бек, ҳаял-қызларға байланысшы -ай,-гүл,-бийке,-хан компонентлериниң қосылыуы арқалы бир-биринен ажыралады. Түркий «бай» сөзи қарақалпақша адам атларын жасауда өзиниң өнимлиликке менен көзге түседі. Бул туўралы академик В.В.Бартольд былай деп көрсетеди: «Орта Азияда «бай» сөзи адам атларына жиий-жиий қосылып айтылады, тиркеледі. Бул атқа ийе болғанлар өзлерин әпиўайы, қарапайым халыққа қарағанда еркин хәм курғын етип көрсетеди». Бай, бек компонентлери феодаллық дәуірде социаллық дәуирди аңлатып келгени менен хәзирги қарақалпақ тилинде хәм фольклорында аффикслик хызметке өткен. Ҳаял-қызларға байланысшы ай, гүл, бийби, хан компонентлери адам атларының алдында хәм соңында қолланылады.

«Қатын-ғарға, бала-хәкке» деген, Гүлбаршынға жеңге болып, гә Ултанға барып, гә Гүлбаршынға келип, еки ортада жуўырып-жортып, қызара бөртип бир көйлек ушын дигилдиктей тынбай жүрген Айхан, **Сапаргүл** деген еки қатын бар еді (“Алпамыс”, 2-т, 260-б).

Екинши қызымның аты **Гүлбазар** (65-т, Б б б, 439-б).

Көрисе билмедим **Айсұлтан** менен,
Дийдар қыяматке қойған дүньясаң (“Бәзирген”, 16-т, 205-б).

Айналайын **Бийбижан**,

Шығып едим даладан,

Талап етип қалаға (“Алпамыс”, 4-т, 482-б).

Дәслеп жалқы жүрген батыр соң үйли-дәскели болып, **Ақшабийке** исмли қызға үйленеди (“Аңызлар”, 79-т, 173-б).

2. Араб тилинен өзлескен ислам дининдеги пайғамбарлардың атлары

Бундай адам атлары, тийкарынан алғанда, пайғамбарлар хәм диний түсиниклерге байланысшы адам атларынан ибарат болады. Фольклор тилинде қолланылып киятырған арабша деп есапланып жүрген айырым атлар, әйемги еврей тилиниң нускалары болып табылады. Сонлықтан, буларды араб тили арқалы басқа тилдерден келип кирген адам атлары хәм тәнхә арабша атлар деп бөлип қарауымызға болады.

а) Араб тили арқалы басқа тилдерден өзлескен адам атлары. Бул атлар, тийкарынан алғанда ислам динин, пайғамбарлардың атларын тәриплеуши тарийхый адамларға тийисли болып табылады.

Қанлыкөлке өз алдына тарийх бар,

Ибрайым жаздығой ол ушын хабар (“Өтеш батыр”, 62-т, 303-б).

Ибрайым аты араб тили арқалы еврей тилинен алы-

нып “халықтың әкеси” деген мағананы аңлатады [15:149].

Әне, хан ойланып, **Ысмайыл** ханның Салийма атлы қызы ата-анасының дийдарын көрмей қалған жетім еді (Қараман, 23-т, 401-б).

Исмайыл аты болса аллам тыңлайды, аллам еситеди деген мәнини аңлатады [15:153].

Бул мысалда келтирилген Юсип аты еврей тилинен алынып, көбейген, көбейтилген деген мәнини аңлатады.

Яқыптың улы **Юсиптей**,

Әдил патша қой,-деди (“Түлнәхәр”, 18-т, 271-б).

Яқып аты болса, изинен жүріуші, деген мағананы аңлатады [7:54].

б) Тәнхә арабша атлар:

Бул атлардың көпшилиги ислам дининің тийкарын салыушы Мухаммед пайғамбарға, оның сахабаларына, шариярларға хәм алланың атларына байланысly болып келеди. Бул атлардың курамындағы компонентлер каракалпак фольклорында көплен ушырасады. Оларды төмендегі мысалларда көриуимизге болады.

Көзлериме ашық күнлер түн еди,

Дин мусылман **Мухаммед**тиң дини еди, (“Алпамыс”, 1-т, 58-б).

Бундағы Мухаммед аты мақтаулы деген мәнини аңлатып, ислам дининің тийкарын салыушы көзи ашық пайғамбар атына байланысly айтылады.

Әбиүбакир, Сыдық, Омары, Оспан,

Хәзирети Әлий, Шахымардан көринди (“Бәзирген”, 16-т, 209-б).

Мысалдағы Әбиүбакир аты әбу-“әке”, аға, бәкир-“үйретиуші, оқытуушы” деген мәнини аңлатады. Ал Омар, Оспан атлары болса шарьярлардың атларына байланысly болып, Омар-жасаушы, өмир сүриуші, Оспан-мәрт, қорықпайтуғын деген мағаналарды билдиреди [7:22].

Араблық шығысқа ийе барлық адам атларын диний түсиниклерге ийе деп есаплауға болмайды. Әлбетте, фольклорлық шығармалар тилинен орын алған арабша сөзлерден жасалған адам атлары буның бір дәлили болып табылса, сөзлик курамда жоқ, тек адам атларында қолланылатуғын төмендегі атлар екінші бір дәлил сыпатында танылады. Мысалы:

Өзи қалып, беш кишисин қошыпдур,

Ишинде мәхреми **Зулфиқар** келур (“Рамуз шах”, 52-т, 354-б).

Зулфиқар аты араб тилиндегі Зу-л-факир сөзі болып, әңгимелерге қарағанда хижри жылының 2-жылында (б.э дың 624-жылы) Мухаммедтиң Меккедегі урысында меккели Мунаббих Ибн ал-Хадж Жаджад-ждан басып алған қылыш усылайынша аталған хәм оның негизги мәниси Сайф Муфаккар (қан ағары бар қылыш) уғымына байланысly болған. Бул қылыш Мухаммедтен кейин Халиф Алиге өткен хәм айтыуларына қарағанда, ол қылыштың кәраматы менен ақылға уғрас келмейтуғын жеңислерди қолға киргизген [14:52].

Бул мысаллардағы Ахмет-аса мақтаулы деген мәнини билдиреди.

Көрип өткенимиздей, бул атлар диний түсиниклерге емес, ал турмыстың хәр түрли салаларына байланысly адам атлары хызметин атқарып тур.

Жуумакластырып айтқанда, каракалпак фольклорындағы адам атларының өтмиш тарийхымыздан дерек беретуғын хәм халқымыз мәдениатын сәулендириуші миллий айна екенлиги тууралы, сондай-ақ лексикалық курамымыздан орын алған антропонимлердиң бүгинги турмысымызда еле де өз әхмийетин жойтпағанлығын сөз еттик. Каракалпак фольклорында буннан басқа да адам атларының миллий мәдениатымыз бенен байланысly мәселелерин үйрениу алдағы ұазыйпалардың бирине айланып қалады.

Әдебиатлар

1. Жанузаков Т. Қазақ есімдерінің тарийхы. -Алматы: “Ғылым”, 1974.
2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари изохи. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2016, 591-б.
3. Кусимова Т. Древнетюркские антропонимы. АҚД. -Уфа: 1975.
4. Садыков З. Личные имена в азербайджанском языке. АҚД. -Баку: 1975.
5. Галиуллина Г. Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте. -Казань: 2009.
6. Суперанская В.А. Структура имени собственного. Фонология и морфология. -Москва: 1969.
7. Сайымбетов О.Т. Каракалпак тилиндегі меншикли адам атлары. -Нөкис: “Билим”, 2000.
8. Шамшетов Ж. Каракалпак тилиндегі араб антропонимлеринен/ӨзИАҚБ Хабаршысы. -Нөкис: 1974.№1.
9. Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хәм этнонимлер ҳаққында жаңа ой-пикирлер. / Өз ИАҚБ Хабаршысы.-Нөкис: 1985.№1.
10. Садыкова Г. Қоблан дәстаны тилинде антропонимлердиң қолланылуы. / Өз ИАҚБ Хабаршысы. -Нөкис: 2013.№4.
11. Құнназарова Ш. Каракалпак халық ертеклери тилиндегі араблық шығысқа ийе антропонимлер/ Өз ИАҚБ Хабаршысы.-Нөкис: 2013.№1.
12. Бердимуратов Е. Хәзирги заман каракалпак лексикологиясы. -Нөкис: 1968, 158-б.
13. Старостин Б.А. О структуре и историческом развитии антропонимии арабского происхождения-Антропонимика. -Москва: 1970, 282-б
14. Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. -Нөкис: “Қаракалпақстан”, 1979, 52-б.
15. Гафуров А. Имя и история. -Москва: “Наука”, 1987, 214-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада каракалпак тили форс, сўнг араб тилининг интенсив равишда таъсир этиши натийжасида ўзига кўпгина форсча, арабча ва улар орқали бошқа сўзларни хам қабул қилганлиги тадқиқ этилган. Унда фольклор асарлари тилидаги арабча инсон номлари тадқиқот объекти сифатида танланган. Антропонимлар халқ маданиятининг тилдаги кўринишини ва миллийлигини акс эттиради. Фольклор тилидаги антропонимлар хам кундалик турмушимиздан ўрин олган исмлар сингари қўлланилиши бўйича мисоллар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится что каракалпакский язык был под влиянием персидского языка, затем благодаря интенсивному воздействию арабского языка были заимствованы некоторые слова. По этой причине автор выбрал как объект исследования арабские имена собственные на материале фольклора. Антропонимы являются вербализаторами языковой картины мира и идентификаторами национальной картины мира. Имена собственные на языке фольклора встречаются и в повседневной жизни было доказано что они употребляются одинаково.

SUMMARY

The article states that the Karakalpak language was under influence of Persian, and then, due to the intensive influence of the Arabic language, it borrowed many Persian, Arabic and other words through them. Therefore, Arabic human names in the language of folklore were chosen as the object of study. Anthroponyms are concerned with determining the linguistic appearance and nationality of the people's culture. Examples are given of the use of anthroponyms in the language of folklore as names that occur in our daily life.